

УДК 94(477.46)

БОГДАН ЧОРНОМАЗ

УМАНЬ: МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

У пропонованій статті автор звертає увагу читача на недостатнє, як на сучасну пору, висвітлення теми міжнаціональних відносин в одному із регіонів України – Уманщині. Описано особливості культурно-релігійного розвитку регіону. На підставі опублікованих праць автор звертає увагу на роль конкретних осіб в розвитку міжнаціональних відносин в регіоні. Уманщина характерна тим, що в цьому регіоні переплелися історичні долі поляків, євреїв українців та росіян, а комплексних досліджень проблем співжиття різних національностей на терені Уманщини, крім єдиної праці історика з української діаспори Петра Мірчука «Коліївщина гайдамацьке повстання 1768», досі не створено. Виходячи з цього запропоноване дослідження можна вважати цілком доречним.

Ключові слова: Уманщина, міжнаціональні взаємовідносини, хасиди, українська інтелігенція, конференція, «різуні», народні месники.

Проголошення державної незалежності України, яке відбулося у 1991 році, спричинило цілу низку подій, що призвели до зміни стилю життя уманчан і навіть сприяли виникненню своєрідної атмосфери у міжнаціональних взаємостосунках.

Кожну осінь мешканці Умані не дивуються появи великої кількості людей в дивнуватій одежі, за якою можна безпомилково визначити послідовників однієї з гілок іудейської релігії – хасидизму. Вигляд одежі хасидів в перші роки після їх появи дещо шокував місцеве населення, але дуже швидко всі звикли і нині не дивуються з темної ритуальної одежі і вигляду довгих пейсів на висках статних чоловіків.

Зацікавленість до питань єврейства і хасидизму в середовищі уманської інтелігенції можна було спостерігати ще відтоді, коли про хасидів в Умані маже ніхто з пересічних мешканців нічого не знав. Наприклад, яскрава представниця української інтелігенції Надія Суровцова все своє життя підтримувала теплі стосунки з авторитетною в Умані єврейською родиною Білінкісів [1]. Білінкіси були відомими в Умані лікарями. Про те, що ця родина користувалася повагою і в середовищі чиновництва радянської влади, свідчить той факт, що їхній приватний будинок не був ні зруйнований, ні конфіскований в роки тотальної репресивної політики більшовицької імперії. Родину Білінкісів у 60-ті роки часто провідувала Надія Віталіївна Суровцова. З метою добродійності автору запропонованої статті іноді доводилося супроводжувати Надію Віталії-

вну під час цих відвідин, і він був свідком того, як шанобливо ставилися Білінкіси до Надії Віталіївни.

Очевидно, що згадуючи про взаємостосунки між євреями і проукраїнськи налаштованими представниками уманської інтелігенції необхідно зауважити, що добрі стосунки були між ними завжди і навіть в ту пору, коли більшовики лише вибудовували плани опанування всією російською імперією [2], тобто ще до початку більшовицької революції. В кінці 60-х років чи на початку 70-х вийшла збірка оповідань, у якій було оповідання Надії Суровцової, яке називалося «Цадик». На сторінках оповідання ця непересічна жінка зуміла показати як, незважаючи на компартійну ідеологічну політику, євреї дотримуються своєї віри і традицій. В тодішній політичній атмосфері така поведінка вимагала неабиякої громадянської мужності, інакше кажучи – це було виявом дисидентського стилю світобачення.

Навряд чи можна сказати, що на сучасну пору є задовільним вивчення історії міжнаціональних стосунків між поляками, євреями та українцями в регіоні Уманщини, починаючи з XVIII ст. Найбільш відомі праці авторами яких є Юрій Мицик [3], або Григорій Храбан [4] навряд чи можна вважати, що вони можуть задовольнити зацікавлення широких кіл науковців та українського громадянства. Власне, на цьому наголошували учасники міжнародної конференції, присвяченій історії подій повстання «Коліївщина», яка відбулася в Умані 14 жовтня 2018 року. Наприклад, на

цьому акцентували увагу слухачів вчені зі Львова. До речі, на конференції кількома доповідачами було підкреслено, що досі ніхто з українських істориків не спромігся написати комплексного дослідження про стосунки між поляками, українцями та євреями в регіоні Уманщини, зокрема немає наукових комплексних досліджень про повстання названого в народі Коліївщиною, хоча спроби пролити світло на міжнаціональні стосунки були. Наприклад, далеко за межами України американець українського походження Петро Мірчук видав комплексне дослідження яке було опубліковане на українській мові про повстання «Коліїщина» [5].

У 1968 році вперше відбулася наукова конференція на честь відзначення 250-ї річниці повстання «Коліїщина». Конференція відбулася на базі історичної кафедри Уманського державного педагогічного інституту і найбільше уславилась обіцянкою відзначити завершення конференції встановленням пам'ятника ватажкам повстання. Правда, далі встановлення каменю з написом: «На цьому місці буде встановлено пам'ятник героям повстання Максима Залізняка та Івану Гонті» – справа не пішла. Пам'ятник встановлено лише у 2017 році. Після конференції 1968 року наступна міжнародна наукова конференція на тематику гайдамацького повстання відбулася аж у 2008 році. Конференцію було названо: «Польща-Україна: про минуле заради майбутнього» На цій конференції було оприлюднено досить багато цікавого матеріалу, з якого можна було зробити ґрунтовні висновки про стиль життя та побут єврейської діаспори у Центральній Україні. Тези доповідей, виголошених на конференції, були випущені у двох збірниках. Правда, у збірники одна доповідь не увійшла. На нашу думку, через кілька фраз, які не сподобалась польським історикам. Подаємо цитату: «... Народу, який боронить свою землю від поневолення, ніколи не можна робити закиди в надмірній жорстокості. Його жорстокість освячена прагненням до волі, і якщо в такій ситуації гайдамакам можна чимось докорити, так це тільки тим, що вони не здобули перемоги над ворогами, які прийшли поневолювати їх батьківщину, прийшли, як загарбники на чужу землю».

Правда, цю статтю опубліковано у часописі «Воєнна історія» [6].

На основі оприлюдненої на конференції 2008 року інформації, можна було зробити деякі висновки про історію польсько-українсько-єврейських взаємостосунків в регіоні Уманщини. На конференції уманськими науковцями було висвітлено тодішнє бачення взаємостосунків з позиції тогочасної історичної науки (всі учасники конференції були фаховими істориками). Польські історики дуже обережно і тактовно заявили про своє несприйняття методів боротьби повсталих гайдамаків. Зокрема, поляки вважали, що гайдамаки під час повстання проявляли надмірну жорстокість. На цій конференції було бажано познайомитись з баченням і оцінкою цих подій з боку євреїв, але представників єврейської діаспори на конференції не було. А українцям це було б цікаво і корисно. Після конференції 2008 року Умань відвідало кілька польських делегацій з метою участі у культурно-науковому житті міста. Під час спілкування на зустрічах з польськими колегами, уманські історики зуміли тактовно, толерантно і аргументовано відстоювати свою позицію. Очевидно, що історикам вдасться спростувати і загладити всі непорозуміння, які іноді трапляються між українцями і поляками. Принаймні, про бажання продовжити діалог між українськими і польськими істориками заявила польська сторона.

Варто продовжити обговорення міжнаціональних стосунків на єврейсько-українську тематику. З цією метою пропонуємо познайомитись зі спогадами корінного єврея-уманчанина Демба Мирона Яковича [7]. Знаковим є те, що Мирон Якович зумів вціліти тоді, коли в Умані відбувався акт Голокосту, і він чудом врятувався від розстрілу євреїв в Сухому Яру. Йому довелося пережити надзвичайно цікаві кульбіти долі і він погодився сам написати свою розповідь. Свої спогади Мирон Якович написав російською мовою, але на прохання історика, збирача інформації, дозволив те місце розповіді, яке стосується міжнаціональних відносин перекласти на українську мову.

Отже, розповідь Демба Мирона Яковича.

«Як відомо, німці окупували місто Умань 31 липня – 1 серпня 1941 р. Я пам'ятаю про ці

події особисто. Перший погром євреїв почався приблизно через місяць після окупації Умані (кінець серпня – початок вересня 1941 року). Євреї тоді ще мешкали у своїх помешканнях. Погром захопив в основному центральні вулиці (була та особливість погромників, що вони хапали всіх прохожих євреїв).

Ми з матір'ю мешкали по вулиці Пролетарській 5 (у даний час це вулиця Затонського, 5). Цей дім стоїть по сьогоднішній день – старий будинок із колонами. Його зображення є в газеті “Уманська зоря” за 28.04.1999 р.

Під час 1-го погрому (він продовжувався один день) було задушено газом біля 1000 осіб – достовірно відомо, що це було в колишньому палаці піонерів – підвал нині діючої столової – біля Будинку Рад – Міськвиконкому). Другий погром вже був, коли ми перебували (як і всі євреї) в гетто – район базару – вулиці Некрасова, Восточна та інші. Ми перебували (не можна сказати, що жили) в будинку № 5, що по вулиці Восточній. Будинок цей стоїть і понині. Такою була осінь 1941 року.

Як тільки розвиднилось, почалась облава. Українські поліцаї (що було, те було) і німці всіх євреїв вигнали з приміщень і поставили в шеренгу. З усієї шеренги, яка стояла на нашій вулиці навпроти «нашого» будинку (до речі, в цьому будинку мешкали і староста гетто – євреї Самбургський і його заступник Табачник)... Не буду описувати весь жах, але скажу, що з усієї шеренги живими залишились тільки я, моя матір Демб-Гофман Раїса Мойсеївна і братик Кім 1940 р.н. (він помер в 1987 р.).

Мати померла в квітні 1960 р., не доживши до 51 року. Врятувались випадково, і зараз не віриться, що врятувались, дякуючи мені. Було холодно, і я не міг знайти свою шапку (я цю шапку пам'ятаю досі). Я в той час був, як дорослий і все прекрасно розумів, куди нас поведуть і для чого (взагалі, вибачте за нескромність, до ВВВ (Велика вітчизняна війна – прим. авт.) я був досить розвинений, вільно читав газети і цікавився політикою, добре пам'ятаю всі події і сталінські репресії). Поліцай нам дозволив взяти шапку, а сам вийшов. Шапку я знайшов, але мама вивела нас через чорний вихід і ми пішли через водолікарню-психдиспансер і зайшли у двір школи

№ 1. Отже, в результаті цих подій ми ще раз випадково залишились з усіма – рештою євреїв (погром тривав один день), знову в гетто. Третій погром був завершальний, після якого євреї не мав права жити, він був восени 1942 року. Мама (героїня – цього навіть мало сказати) ходила на роботу по ремонту доріг і німець-надзиратель її попередив, що завтра вранці вас будуть знищувати, так що тікай, мамо. Тільки стемніло, вона прибрала єврейські знаки (жовтий круг діаметром 10 см), і через вулицю Островського ми вийшли в місто. Гетто вартовими не охоронялось, але за вихід – розстріл. Вийшли в місто, яке кишіло німцями і поліцаями. А куди йти?! Виявляється мати і тут знала куди (домовленість, видно, була раніше). Пішли на вулицю Леніна, 17 (це номер будинку і в цей час) до польки Новак Станіслави Павлівни (їй було років 60). Її племінниця (теж Стася) в цей же вечір привела мене на вулицю Горького, 55 (тепер Горького, 39) до колишньої вчительки школи № 11 – Боцманівської Віри Михайлівни, красивої молодій жінки (я вже тоді розбирався в жіночій красі). Віра Михайлівна (далі буду писати В.М.), приблизно ровесниця моєї матері, працювала разом з моєю матір'ю в школі № 11. Мати була вчителькою молодших класів. В.М. була прекрасною людиною. Вона дуже добре, по-материнськи, прийняла мене, ризикуючи своєю родиною, тобто собою, донькою Галею (моєю ровесницею), дуже гарною, і навіть своїм батьком (Сугаком Михайлом), котрий під час ВВВ був учителем фізики в шк. №11 (це з розповідей мами). Чоловік В.М. було репресовано у 1937 р., як борця за вільну Україну. В.М. і за німців вела активну роботу, борючись за самостійну вільну Україну, ненавиділа радянську владу і німецьких окупантів. В її кімнаті висів великий портрет Петлюри у військовій формі.

Вперше я там почув (у В.М. був патефон) пісню про Сагайдачного та “...Гей наливайте повнії чари, щоб через вінця лилося, щоб наша доля нас не цуралась, щоб краще в світі жилося...” Ще пам'ятаю таку пісню: “Зібралася бідна голота до корчми гулять...”. Вперше я тоді почув в їхньому виконанні (пластинки, видно, не було)... «Їхньому» – це В.М., Петра Думки та Дмитра – я почув теперішній

гімн України «Ще не вмерла Україна...». Пам'ятаю на подвір'ї В.М. була собака, у якої було декілька щенят. Кожне щеня мало своє ім'я: «Віссаріончик (чомуś не Йосиф!), Ворошилов, Будьонний та ін. До В.М. нерідко приїжджали відвідувачі зі Львова (це я чув з їхньої розмови), молоді гарні чоловіки – соратники по боротьбі. Я їх добре пам'ятаю, правда, їхні обличчя, тепер, наче в тумані – все-таки багато часу пройшло. Це були (як я вже згадував) пан Петро Думка та пан Дмитро (прізвища або псевдоніма не пам'ятаю). «Думка», я думаю, був псевдонім Петра, оскільки на брошурах, які він привозив, і я їх бачив, було надруковано – Петро Думка. Петро був дуже вродливий (треба ж таке, щоб зібралась компанія вродливців!), до деякої міри Петро був схожий на теперішнього артиста Мікеле Плачідо – комісар Катані у фільмі «Спрут». В хаті В.М. була друкарська машинка. Ставні зачинялись, вікна завішувались і Петро або Дмитро друкували (В.М. за машинкою, не пам'ятаю). Від мене вони чомуś нічого не втаємничували, і я був всьому свідком. Все це я пам'ятаю добре. Пан Петро і пан Дмитро довго не затримувались у В.М. і на наступний день зразу ж від'їжджали. В хату В.М. заходили німці (а куди від них дінешся?!). Пам'ятаю двох. Один з них типу фельдфебеля (старшина), повнуватий, років 40-43, а другий – офіцер. Часто пригощали мене цукерками («бон-бон»), не підозрюючи, кого вони пригощають. Для них і всіх інших я був «племінник – Вася Мельник». Пам'ятаю одного разу, це було суворою зимою, мені довелося вийти босим на сніг, щоб утримати собаку. Бо собака обгавкувала фельдфебеля, і я боявся, щоб фельдфебель не застрелив собаку...

Отже, коли Стася привела мене до В.М., то зразу ж пішла. Як я вже говорив, В.М. мене дуже добре прийняла. Тут же постригла «під машинку» (волосся в мене було кучеряве). Через деякий час В.М. познайомила мене з домашнім господарством. У неї була корова бордового кольору породи «німка», індик, кури, свинка, біля хати город. Вона дуже делікатно почала мене привчати (В.М. недарма ж була педагогом). Я ж був чисто міським хлопчиком. Взагалі, стала привчати мене трудитися. Я боявся підходити до корови. В.М. десь

роздобула для мене чобітки, кожушок і все таке інше. Я доглядав за коровою вдома і водив її на пасовище у літньо-осінню та весняну пору. Разом зі мною пасли свої крові хлопці Міха Жупанчик і Тося Катрич (М. Жупанчик – відомий в Умані годинниковий майстер – помер 3-4 р. тому, а Анатолій Катрич – відомий водій-передовик заводу «Умань-ферммаш» і зараз живий-здоровий. Я все життя пропрацював на цьому ж заводі). Вони, ці хлопці, добре знали, хто я і чий я син, оскільки моя мама до ВВВ навчала їх в школі № 11. Вони до мене добре ставились і ніде про мене не проговорились. Я з ними зустрічався і останнім часом. Пасли ми корови в районі військового містечка (колишнього), біля табору військовополонених. У В.М. була старша сестра Люся – Людмила Михайлівна, її чоловік був теж репресований. У неї була донька років 8-9-ти. Доля їхня мені невідома, хоча, за словами Михайла Жупаника, їх обох розстріляли німці (він говорив, що бачив у дворі їхні трупи). У В.М. була ще сусідка Таня з дівчиною, то я не можу бути впевненим чиї трупи бачив М. Жупаник – чи то Таню з донькою, чи то Люсю з донькою.

Отже, я прожив у В.М. приблизно рік. Потім мене через добрих людей із села Полянецьке мама забрала у радгосп села Свирневе Голованівського району Кіровоградської області. Моя мама, яка прекрасно знала українську мову (викладала в селі Полянецьке – а до цього в школі №11), під чужими документами працювала в цьому господарстві на польових роботах.

Після звільнення міста Умані, приблизно через місяць після 10 березня 1944 року – дня звільнення, ми приїхали (на возі) в Умань, то В.М. була вже заарештована і вислана, говорили, що В.М. заарештована на 25 років радянською владою. Донька Галя жила в тому ж будинку (вул. Горького, 55, тепер 39). Але це я стверджувати не можу. Вона вчилася у школі № 2.

Коли ми приїхали в Умань, квартири у нас вже не було, і були ми «босі і голі».

В 1960 році (я цю дату запам'ятав, оскільки це був рік смерті моєї матері) до мене на роботу з'явився майор держбезпеки і повідомив, що В.М. просить про її реабілітацію.

Я все підписав, що було потрібно, що вона, ризикуючи своїм життям, тримала єврейського хлопчика. Все це підписала і моя мати, яка вже не вставала і вмирала у відділенні онкології уманської лікарні. Мене майор допитав і хотів знати, чи в той час (1943–1943 рр.) до В.М. хто приїжджав і чи привозили літературу або чи друкували на друкарській машинці. Я все це заперечував і сказав, що такого я не бачив і такого не було. Думаю, що В.М. реабілітували, але з нею я більше (і з Галею) ніколи не зустрічався.

В ім'я справедливості потрібно увіковічити її добре ім'я. Це потрібно для історії України.

Такі люди не можуть бути забуті.

Демб Мирон Якович, 1999 р. жовтень.»

Щодо історії появи спогадів М. Демба, то слід зауважити, що Мирон Якович у 1990-х роках скористався можливістю наданою німецьким урядом і виїхав в Німеччину оскільки німецький уряд надавав всім євреям, хто постраждав у 40-х роках від нацизму житло і забезпечував всіх тих які постраждали пенсією. В Німеччині М. Демба не втрачав зв'язки з Уманню і якось йому хтось з уманчан надіслав монографію «Діяльність національно-патріотичного підпілля Уманщини у 1941–1945 роках». У монографії на підставі архів-

них даних йшлося про врятування українськими націоналістами єврейського хлопчика тобто самого М. Демби. Прочитавши монографію М. Демба приїхав в Умань щоб зустрітись з автором монографії і в результаті зустрічі з'явилися подані вище спогади Мирона Яковича Демба.

Як на сучасну пору актуальність опублікованих спогадів М Демби надзвичайно велика. Їх актуалізує те, що Росія не припиняє вестти з Україною інформаційну війну. Одним із засобів ведення цієї війни є те, що Росія штучно нагнітає міжнаціональну неприязнь і взаємну підозрюваність.

Список використаних джерел

1. Чорномаз Богдан (упорядник), колектив співавторів: Скуратівська Ольга, Ямчук Павло та ін.). Україна Ольги Діденко. Київ: «Талком», 2017. 133 с.
2. Суровцова Надія Спогади. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. С. 20 – 40.
3. Мицик Юрій Умань козацька і гайдамацька. Київ: «Видавничий дім КМ Академія, 2002. С. 110-182.
4. Храбан Григорій. Спалах гніву народного. Київ: Видавництво при Київському державному університеті, 1989. 173 с.
5. Петро Мірчук Коліївщина гайдамацьке повстання 1768. Нью-Йорк. Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1973. 323 с.
6. Чорномаз Богдан. Проблема суперечностей у трактуванні гайдамацького іовстання XVIII століття. *Воєнна історія. 2008. Число 4(40.)* Львів Український інститут воєнної історії. С.74.
7. Уманський краєзнавчий музей. Спогади Мирона Яковича Демба // УМК. 18652.

BOGDAN CHORNOMAZ

UMAN: INTERNATIONAL RELATIONS

In the article the author draws the reader's attention to the insufficient coverage of the topic of interethnic relations in one of the regions of Ukraine, namely in Uman area. The first four pages of the article describe the peculiarities of the cultural and religious development of the region. On the basis of published works, the author draws attention to the role of certain individuals in the development of interethnic relations in the region. Typical for Uman area is the fact that in this region the historical fates of the Poles, Jews of Ukrainians and Russians have been closely connected. Despite this there is no comprehensive research on the problems of different nationalities coexistence on the territory of Uman area, except the only scientific work of the diaspora historian Petro Mirchuk, "Koliivshchyna" Against this background, the proposed study can be considered appropriate.

Key words: Uman area, interethnic relations, Hasi.

БОГДАН ЧОРНОМАЗ

УМАНЬ: МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

В предлагаемой статье автор обращает внимание читателя на недостаточное, как на современное время, освещение междунациональных взаимоотношений в одном из регионов Украины – Уманщине. Описаны современные особенности культурно-религиозного развития региона. На основании вышедших в печати работ, автор обращает внимание на роль конкретных личностей в развитии междунациональных отношений в регионе. Уманщина характеризуется тем, что в этом регионе переплелись исторические судьбы поляков, евреев, украинцев и россиян, но до сих пор комплексных исследований на эту тему не создано, кроме работы историка из диаспоры Петра Мирчука «Коліївщина». В связи с этим, предлагаемую статью можно считать весьма полезной.

Ключевые слова: Уманщина, междунациональные взаимоотношения, хасиды, украинская интеллигенция, конференция, «резунь», народные мстители.